

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما السلام

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

فاطمه بنت الحسن

صاحب زکریا امیر امام جعفر (ع)

امّ قریبہ

صاحب زکریا امیر امام جعفر (ع)

بیتنا: بیروت، لبنان، ۱۴۰۲ھ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

زنان اسوه (۱۳) فاطمه بنت الحسن و ام فروه علیهما السلام (مادران گرامی امام باقر و صادق) علیهما السلام

نویسنده:

بهاء الدین قهرمانی نژاد

ناشر چاپی:

مشعر

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۷	زنان اسوه (۱۳) فاطمه بنت الحسن و ام فروه علیهما السلام (مادران گرامی امام باقر و صادق) علیهما السلام
۷	مشخصات کتاب
۷	اشاره
۱۳	دبیاچه
۱۵	مقدمه
۱۷	فصل اول: فاطمه بنت الحسن علیها السلام
۱۷	اشاره
۱۹	۱: مروری بر خاندان فاطمه بنت الحسن علیها السلام
۲۱	۲: ازدواج الهی
۲۳	۳: تولد امام باقر علیه السلام
۲۵	۴: دوران محنت
۲۷	۵: حضور مجدد در مدینه
۲۹	۶: فضائل و کرامات فاطمه بنت الحسن علیها السلام
۳۳	۷: در سوگ یار
۳۵	فصل دوم: ام فروه علیها السلام
۳۵	اشاره
۳۷	۱: تاج فضیلت
۴۱	۲: سابقه این نام در عرب
۴۳	۳: خاندان
۴۳	الف) اسماء بنت عمیس، مادر بزرگ پدری ام فروه
۴۶	ب) محمد بن ابی بکر، پدر بزرگ ام فروه
۴۸	ج) قاسم بن محمد، پدر ام فروه

- ۴: تولد ام فروه علیها السلام ۵۱
- ۵: مقدمات ازدواج امّ فروه با امام باقر علیه السلام ۵۵
- ۶: وصلت آسمانی ۵۹
- اشاره ۵۹
- ولادت صادق آل محمد (ص) ۶۱
- ۷: تحمل سختی ها ۶۵
- ۸: جایگاه امّ فروه علیها السلام ۶۹
- الف) راوی اخبار آل محمد (ص) ۶۹
- ب) مقام وکالت ۷۰
- ج) مقام کرامت و یقین ۷۱
- د) مقام فقاہت ۷۲
- ه) مورد احترام اهل بیت علیهم السلام ۷۳
- ۹: درگذشت امّ فروه علیها السلام ۷۵
- کتابنامه ۷۷
- درباره مرکز ۸۴

زنان اسوه (۱۳) فاطمه بنت الحسن و ام فروه عليهما السلام (مادران گرامی امام باقر و صادق) علیهما السلام

مشخصات کتاب

سرشناسه : قهرمانی نژاد شائق ، بهاء‌الدین ، ۱۳۴۳ -

عنوان و نام پدیدآور : فاطمه بنت الحسن و ام فروه عليهما السلام (مادران گرامی امام باقر و صادق) علیهما السلام / بهاء‌الدین قهرمانی نژادشائق .

مشخصات نشر : تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری : ۷۷ ص.

فروست : زنان اسوه؛ ۱۳.

شابک : ۶-۳۶۳-۵۴۰-۹۶۴-۹۷۸

موضوع : فاطمه (س) بنت حسن مجتبی (ع)

موضوع : ام فروه (س)

رده بندی کنگره : PB/ ۲/۲۵ ف ۵۱ ق ۹ ۱۹۳۱

رده بندی دیویی : ۹۷۹/۷۹۲

شماره کتابشناسی ملی : ۲۷۳۳۰۶۸

ص: ۱

اشاره

ص: ۷

دبیاچه

بسم الله الرحمن الرحيم سعادت واقعی انسان و شرط پویایی جوامع بشری در سایه شناخت و کارآمد کردن سیره اولیای الهی است. پر آشکار است که سیره اولیای الهی به ویژه اهل بیت خاندان وحی علیهم السلام به عنوان متقن ترین آموزه های تربیتی و اساسی ترین مؤلفه در فرهنگ اسلامی است. شناخت واقعیت های زندگی آنان و بهره گیری از روش و منش و رفتار و گفتارشان می تواند زمینه های تعالی و سعادت واقعی انسان را فراهم سازد، از این رو پژوهش در آثار اولیای الهی به ویژه جست و جو در احوال خاندان پاک نبوت که در دامان پر مهر آنان کامل ترین انسان ها پرورش یافته اند به منظور الگوگیری از آنان ضرورت انکارناپذیر مراکز پژوهشی است.

گروه تاریخ و سیره مرکز تحقیقات حج در راستای

ص: ۸

ایفای رسالت خود برای ترویج فرهنگ اصیل اهل بیت علیهم السلام دست به انتشار شرح حال عده ای از مردان و زنان انسان ساز زده است که از جمله آنان شرح حال فاطمه بنت الحسن علیها السلام مادر گرامی امام باقر علیه السلام و امّ فروه، مادر گرامی امام صادق علیه السلام است. امید است که این نوشته مورد قبول آن بانوی بزرگوار قرار گیرد.

در پایان مرکز تحقیقات حج بر خود لازم می داند که از تلاش پژوهشگر محترم خانم ناهید طیبی و همه کسانی که در به ثمر رسیدن این اثر تلاش نموده اند، سپاسگزاری نماید.

انه ولی التوفیق

مرکز تحقیقات حج

گروه تاریخ و سیره

ص: ۹

مقدمه

تحقیق و بررسی رویدادهای زندگی بزرگان تاریخ، نقش مهمی در تربیت انسان دارد. شناخت زندگی رسولان الهی به عنوان اسوه و الگویی مهم در رفتار همگانی مسلمانان مطرح شده است. آنجا که حق تعالی می فرماید:

وَمَنْ يَرْغَبْ عَنِّ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ (بقره: ۱۳۰)

جز افراد سفیه و نادان، چه کسی از آیین ابراهیم، (که آیین پاکی و یگانه پرستی است) روی گردان خواهد شد؟ ما او را در دنیا برگزیدیم؛ و او در آخرت، از صالحان است.

همچنین زندگی رسول خدا (ص) نیز به عنوان الگوی جاودانه همه دوره ها، برای همه موحدان عالم در نظر گرفته شده است، آنجا که خداوند می فرماید:

ص: ۱۰

لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ (احزاب: ۲۱)

برای شما در زندگی پیامبر خدا سرمشق نیکویی بود.

بنابراین شیوه ازدواج، نحوه زندگی و معیارهای رفتاری ایشان و جانشینان برحقشان نیز می تواند چراغ روشنی به فراخنای تاریکی های زندگی ما باشد.

در این نوشتار مروری خواهیم داشت بر زندگی نورانی و سراسر صفا و معنویت دو تن از مادران ارجمند و گرامی امامان معصوم علیهم السلام یعنی فاطمه بنت الحسن علیها السلام مادر گرامی امام باقر علیه السلام و ام فروه مادر گرامی امام صادق علیه السلام. اصولاً یکی از مشکلات پژوهش درباره مادران امامان معصوم علیهم السلام، اندک بودن منابع معتبر است. این کاستی باعث شده تا بسیاری از زوایای زندگی این بانوان بزرگوار پوشیده بماند. با این حال، ما در حد بضاعت خویش درصددیم تا گوشه ای از زوایای زندگی این دو بانوی ارجمند را عرضه کنیم.

ص: ۱۱

فصل اول: فاطمه بنت الحسن علیها السلام

اشاره

ا: مروری بر خاندان فاطمه بنت الحسن علیها السلام

دوران زندگی فاطمه بنت الحسن علیها السلام، دوران سختی بود. وی از نزدیک شاهد تحمیل صلح بر پدرش از سوی معاویه و جنایت های بنی امیه بر یاران ایشان بود. او با برادران و خواهران خویش انس زیادی داشت و به جهت اینکه دختری فهیم و عالم بود، امام مجتبی علیه السلام و مادرش امّ اسحاق به او احترام و محبت زیادی می کردند. برادران وی زید و حسن مثنی نام داشتند که سادات حسنی به زید منسوبند. حسن مثنی در واقعه کربلا مجروح شد و با نفوذ خاندان مادری وی نزد عمر بن سعد، جان سالم به در برد. از فرزندان او عبدالله بن محض معروف به شیخ هاشمیین بود که محمد نفس زکیه، ابراهیم قتیل با خمراء و ادیس بن عبدالله از او متولد شدند. (۱)

۱- منتهی الآمال، شیخ عباس قمی، ج ۱، ص ۲۹۸.

ص: ۱۵

۲: ازدواج الهی

یکی از ازدواج‌های پربرکت که از جهتی هم بی نظیر بوده ازدواج امام سجاد علیه السلام با فاطمه بنت الحسن است. امام زین العابدین، علی بن الحسین علیه السلام - در پنجم شعبان المعظم سال ۳۸ هـ. ق در مدینه متولد شد - و چون به سن ازدواج رسید، بهترین و مناسب‌ترین همسر برای وی، فاطمه بنت الحسن بود که با نظر هر دو و با موافقت امام حسین علیه السلام، این ازدواج انجام گرفت. هر چند چگونگی و تاریخ دقیق این پیوند آسمانی و ملکوتی برای ما روشن نیست، ولی می‌توان گفت این ازدواج با عنایت امام حسین علیه السلام به برادرزاده اش فاطمه بنت الحسن علیه السلام و با خواندن خطبه عقد از سوی آن حجت باهره الهی شکل گرفته است.

ص: ۱۶

اما سبب اینکه گفتیم این ازدواج دخترعمو و پسرعمو از جهتی بی نظیر بوده، این است که اولاً- پدر عروس و داماد، هر دو حجت خدا و معصوم بودند. ثانیاً علاوه بر داماد یعنی امام زین العابدین علیه السلام که خود حجت حق بود فرزندی که از ایشان متولد شد نیز معصوم و حجت حق بود (یعنی امام باقر علیه السلام) و به همین جهت است که بایستی این ازدواج را در نوع خود بی نظیر بدانیم.

ص: ۱۷

۳: تولد امام باقر علیه السلام

اولین فرزندی که در اثر ازدواج این دو بزرگوار متولد شد را عبدالله نامیدند. نور الهی از ناحیه عبدالله پیدا بود. به همین دلیل به مادرش فاطمه امّ عبدالله و به نوزاد، عبدالله باهر یا نورانی لقب دادند. (۱)

عبدالله باهر، در سنین نوجوانی و سپس جوانی به کرامات اخلاقی فوق العاده ای موصوف شد (۲) و همگان از این بابت، احترام فوق العاده ای برای وی قائل بودند.

از جمله روایاتی که عبدالله باهر به نقل شیخ مفید (ره) از طریق استاد خویش از رسول خدا (ص) نقل کرده، خبری است که پیامبر (ص) می فرماید: «بخیل کسی

۱- منتهی الآمال، ج ۲، ص ۵۰.

۲- منتهی الآمال، ج ۲، ص ۵۰.

ص: ۱۸

است که نام من نزد او برده شود و بر من صلوات نفرستد». (۱)

اما فرزندی که پدر و مادر برای تولدش روز شماری می کردند، در سحرگاه اوّل رجب سال ۵۷هـ. ق به دنیا آمد. (۲) گویا آسمان مدینه در بین الطلوعین روز اوّل رجب، طلوع خورشید دیگری را در خود می دید. نوزادی که در هنگام ولادت به مادرش امّ عبدالله، فاطمه بنت الحسن علیها السلام بشارت دادند که به بهترین اهل زمین حامله شده ای. (۳)

وقتی این فرزند مطهر را به پدر بزرگش امام حسین علیه السلام دادند، او را بویید و بوسید و نام «محمد» را که پیامبر (ص) از قبل برای وی معین کرده بود، بر او گذاشت. (۴)

۱- منتهی الآمال، ج ۲، ص ۵۰.

۲- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، ج ۱، ص ۳۹۰؛ الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)، ج ۲، ص ۱۵۸؛ دلائل الامامه، محمد الطبری الامامی، ص ۹۴؛ المناقب، محمد علی بن شهر آشوب مازندرانی، ج ۴، ص ۲۱۰؛ برخی نیز سوّم صفر را ذکر کرده اند.

۳- منتهی الآمال، ج ۲، ص ۹۸.

۴- ابن عنبه نسابه می گوید: «هو اوّل من اجتمعت له ولاده الحسن و الحسين علیهما السلام»؛ «اولین کودکی بود که از طرف پدر و مادر، به حسنین علیه السلام می رسیدند»؛ عمده المطالب، ص ۱۹۵.

ص: ۱۹

۴: دوران محنت

گرفتاری‌ها و سختی‌های دوره زندگی فاطمه بنت الحسن علیها السلام و همسر و فرزندان را می‌توان به دو دوره مهم تقسیم کرد. یکی ماجرای جانسوز و خونبار کربلا و دیگری ایام امامت امام سجاد علیه السلام و حوادث خاص آن، که در هر دو دوره، به ویژه دوره دوم، این بانوی مکرم حضور عینی و فعال داشته است.

امام محمدباقر علیه السلام در جریان کربلا چهار سال داشت و مادرش فاطمه بنت الحسن علیها السلام، به همراه عده‌ای از بانوان و خاندان اهل بیت علیهم السلام، در اوائل ربیع الاول (یا احتمالاً اواخر صفر) سال ۶۱، وارد مدینه شدند. (۱)

۱- العقیله و الفواطم، الحاج حسین الشاکری، ص ۲۴۹.

ص: ۲۰

در بازگشت به مدینه عمه بزرگوارش زینب کبری علیها السلام و سایر بستگانش او را همراهی می کردند. (۱)

ناملایمات اسارت که از روز یازدهم محرم الحرام آن سال، برای ایشان پیش آمد، امتحان بسیار دشوار و طاقت فرسایی بود که ایشان در کنار همسرش زین العابدین علیه السلام و آرام جانش امام باقر علیه السلام، عمه اش زینب علیها السلام و سایر اسیران اهل بیت علیهم السلام آن را تحمل می کردند. وی مدت کوتاهی با اسیران دیگر در زندان ابن زیاد بود، سپس به همراه ایشان به طرف شام حرکت کرد. در مسیر کوفه تا شام او نیز چون سایر اسیران اهل بیت علیهم السلام شاهد دردها، رنج ها و جسارت های دشمنان اهل بیت علیهم السلام بود و با صبر و استقامت بی نظیرشان پیام سالار شهیدان کربلا را که همان آزادگی و دینداری بود، به دیگران ابلاغ کرد.

۱- العقیله و الفواطم، ص ۲۴۹.

ص: ۲۱

۵: حضور مجدد در مدینه

امّ عبدالله، فاطمه بنت الحسن علیها السلام به همراه اسراء به مدینه بازگشت و هنگام ورود به مدینه صدای شیون و گریه جمعیتی که به استقبال آمده بودند، داغ ایشان را تازه کرد. (۱)

فاطمه بنت الحسن علیها السلام که چند برادر، چند عمو و تعدادی از عمو زادگانش همچون علی اکبر علیه السلام و علی اصغر علیه السلام را ازدست داده بود، در مجالس عزا شرکت می کرد.

همسرش امام زین العابدین علیه السلام علاوه بر اینکه محافل عزا در مدینه به پا می نمود، گاه این عزاداری را به دلیل بهانه ندادن به والی مدینه، در بیرون شهر

۱- بحارالانوار، ج ۴۵، ص ۱۲.

ص: ۲۲

برگزاری می کرد (۱) و همسر مکرمه اش فاطمه بنت الحسن علیها السلام، در این مجالس، به همراه عمه اش زینب علیها السلام و فاطمه ام البنین علیها السلام شرکت می کرد. (۲)

۱- الامالی، محمد بن الحسن طوسی، ص ۳۱۴.

۲- اقبال الاعمال، رضی الدین سید بن طاووس، ص ۷۰.

ص: ۲۳

۶: فضائل و کرامات فاطمه بنت الحسن علیها السلام

این بانوی گرامی و مادر عالی قدر، در سایه آموزه های پدرش امام مجتبی علیه السلام، عمویش امام حسین علیه السلام و همسرش امام سجاد علیه السلام به مقامات معنوی خاصی دست یافت، به گونه ای که امام صادق علیه السلام در وصف وی می فرمود:

كَانَتْ صَدِيقَةً لَمْ تُدْرَكْ فِي آلِ الْحَسَنِ إِمْرَأَةً مِثْلَهَا. (۱)

همانا [مادر بزرگم، ام عبدالله، فاطمه بنت الحسن علیها السلام] صدیقه بود و در فرزندان امام مجتبی علیه السلام، مانند او دیده نشد!

دقت در این سخن نغز و پرمعنا ابعاد مهم از

۱- کافی، ج ۱، ص ۴۶۹.

ص: ۲۴

شخصیت روحی این بانوی بزرگ را به دست می دهد؛ چون اولاً- اعتقاد به مطلبی در هر امام، حاکی از صحت آن نزد سایر ائمه علیهم السلام نیز می باشد؛ ثانیاً، مقام صدیقی نشانگر اوج تعالی روحی یک انسان است. صفتی است که خداوند متعال به برگزیدگان خاص خویش می دهد. خدای متعال در قرآن کریم از حضرت مریم علیها السلام، تعبیر به صدیقه نموده و او را به این مقام ستوده است. (۱)

همچنین امیرالمؤمنین، علی بن ابی طالب علیه السلام و فرزندان طاهرین وی از نسل حضرت زهرا علیها السلام به عنوان صادقین شمرده شده اند. (۲)

و نیز، یکی از القاب مهم و اصلی امیرالمؤمنین علیه السلام صدیق اکبر است که خود به آن تصریح کرده و فرموده است:

«أنا الصّدیق الأكبر» (۳)، همان طور که از القاب اصلی حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، صدیقه کبری است. (۴) افزون بر آنکه در تعابیر قرآنی، گاه انسان های

۱- المائدة: ۷۵.

۲- معانی الاخبار، شیخ صدوق، ص ۵۸.

۳- کنزالفوائد، ابوالفتح کراجکی، ج ۱، ص ۳۷۲؛ می فرماید: «لایقولها بعدی الا مفتر»؛ «هر که چنین ادعایی کند [همان طور که برخی به ناحق کردند]، دروغ گفته است».

۴- مناقب، ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۶۳۳.

ص: ۲۵

صالح به وصف صدق شمرده شده اند. (۱)

ملقب شدن امّ عبدالله، فاطمه بنت الحسن علیها السلام، مادر امام باقر علیه السلام به صدیقه از سوی حضرت امام صادق علیه السلام، که خود به مقام صدق و عصمت موصوف است، فضیلت بزرگی برای این بانوست.

از کرامات فاطمه بنت الحسن علیها السلام، نقلی است که فرزند وی امام باقر علیه السلام آورده و می فرماید:

كَانَتْ أُمِّي قَاعِدَةً عِنْدَ جِدَارٍ فَتَصَدَّعَ الْجِدَارُ وَ سَمِعْنَا هَذِهِ شَدِيدَةً فَقَالَتْ بِيَدِهَا، لَا وَحَقَّ الْمُصْطَفَى مَا أذنَ اللهُ لَكَ فِي السُّقُوطِ. (۲)

روزی مادرم، امّ عبدالله فاطمه بنت الحسن علیها السلام، کنار دیواری نشسته بود که به ناگاه، صدایی که از آن معنای ریزش دیوار فهمیده می شد، به گوش رسید. مادرم برخاسته و رو به دیوار و با دست اشاره کرد و گفت: «به حقیقت پیامبر برگزیده، محمد مصطفی (ص)، اجازه فرو ریختن نداری».

امام باقر علیه السلام در دنباله این روایت می فرماید:

فَبَقِيَ مُعَلَّقًا فِي الْجَوْ حَتَّى جازَتْهُ فَتَصَدَّقَ أَبِي عَنْهَا بِمِائَةِ دِينَارٍ. (۳)

۱- رک: آل عمران، ۱۷.

۲- کافی، ج ۱، ص ۴۶۹؛ الأنوار البهیه، محدث قمی، ص ۱۳۳.

۳- کافی، ج ۱، ص ۴۶۹؛ الأنوار البهیه، محدث قمی، ص ۱۳۳.

ص: ۲۶

دیوار پابرجا ماند تا مادرم از آن برخاسته و عبور کرد و در مقابل این رفیع بلا، پدرم امام سجاد علیه السلام یکصد دینار صدقه پرداخت.

آری این کرامت، حاکی از فوق العادگی روح و بزرگی آن و رسیدن به مقاماتی بوده است که هر فردی توفیق و امکان دست یابی به آن را ندارد.

ص: ۲۷

۷: در سوگ یار

ایام محرم سال ۹۵هـ. ق فرا رسید. امام زین العابدین علیه السلام، به یاد ایام سوگواری پدر و دیگر شهدای کربلا، مجالسی برپا می داشت. اما در آن سال، حال خاصی داشت. فاطمه بنت الحسن علیها السلام می دید که همسرش، هر روز مثل شمع آب می شود. او شاهد بود که بارها امام سجاد علیه السلام اشک ریزان در ایام شهادت پدرش در محرم گفته بود:

حضرت یعقوب علیه السلام یازده پسر داشت که تنها یوسف، سال ها از وی دور افتاده و او شب و روز می گریست! حال من چگونه نگریم که در یک نیم روز، تمام اهل بیت، پدر، عموها و برادرانم، بین دو نهر آب بالب تشنه شهید شدند. آری خُزن و اندوه من دائمی خواهد بود. (۱)

۱- کامل الزیارات، ابوجعفر ابن قولویه، ص ۴۴۴.

ص: ۲۸

و این خود بر حزن و اندوه فاطمه بنت الحسن علیها السلام و فرزندش امام باقر علیه السلام نیز می‌افزود. او شاهد بود که شوهرش، شب‌ها، اتبان‌ها و کیسه‌های طعام را به منزل فقراى مدینه می‌برد. (۱) وی سوز و آه و ناله‌های شبانه امام را می‌شنید که اکنون در قالب صحیفه سجادیه به زبور آل محمد (ص) معروف شده است.

سرانجام در اوائل محرم سال ۹۵هـ. ق، دسیسه ولید ابن عبدالملک و همدستان وی باعث شد که به امام زهر دهند و آن حضرت در روز دوازدهم یا بیست و پنجم محرم به شهادت رسد. (۲) هنگام احتضار ایشان، یار همیشگی اش، فاطمه بنت الحسن علیها السلام، فرزندان و سایر همسران و نزدیکان کنار بستر آن حضرت بودند.

فاطمه بنت الحسن نیز در سال ۱۱۷هـ. ق از دنیا رفت. (۳) و السلام علیها یوم ولدت و یوم تموت و یوم تبعث حیاً.

از محل دفن فاطمه بنت الحسن علیها السلام اطلاعی در دست نیست. ولی احتمال می‌رود در جنبه البقیع، کنار همسر گرامی و فرزند برومندش دفن باشد. والله العالم.

۱- الصواعق المحرقة، احمد بن حجر هیثمی، ص ۳۰۴.

۲- الخرائج و الجرائح، قطب الدین راوندی، ج ۲، ص ۷۷۳.

۳- الکامل، ابن اثیر، ج ۵، ص ۱۹۵.

ص: ۲۹

فصل دوم: ام فروه عليها السلام

اشاره

ص: ۳۱

ا: تاج فضیلت

در میان جامعه عرب، پیشوند «أب» مانند ابوالحسن یا پیشوند «أم» مانند ام کلثوم حاکی از این مطلب است که استفاده از نام فرزند ذکور ارشد و در مواردی نام فرزند دختر، به عنوان کنیه، برای بیان عظمت و احترام است. در برخی موارد نیز کنیه اشخاص بر داشتن فرزند پسر ارشد دلالت نمی‌کند؛ مانند اینکه در بیشتر منابع ذکر شده که امام رضا علیه السلام فرزند دیگری غیر از امام جواد علیه السلام نداشته یا دست کم فرزند پسرش، تنها امام جواد علیه السلام بوده است. (۱) با این حال، کنیه آن حضرت

۱- برخی منابعی که چند فرزند پسر و دختر دیگر برای آن حضرت شمرده اند عبارت است از: تاج الموالید فی موالید الائمة ووفیاتهم، علامه فضل بن حسن الطبرسی، ص ۵۱؛ تاریخ موالید الائمة، ابن خشاب بغدادی، ص ۳۷؛ الثاقب فی المناقب، ابوجعفر عمادالدین ابن حمزه الطوسی، (در باب اولاد امام رضا علیه السلام) و از متأخرین، منتهی الآمال، محدث قمی، ص؛ ولی مشهور و اغلب آن است که وی یک فرزند داشته و آن هم امام جواد علیه السلام بوده است.

ص: ۳۲

ابوالحسن است.

در این موارد مقصود از کُنیه، موصوف بودن شخص به صفات و فضایل انسانی است مانند اطلاق ابوالحسن که حاکی از موصوف بودن شخص به حُسن و نیکویی است یا مانند اینکه حضرت قمر بنی هاشم علیه السلام را ابوالفضل یا ابوفاضل گفته اند با وجود اینکه طبق برخی اقوال دو فرزند پسر وی به نام «محمد» و «عبیدالله» بوده است. (۱) این نسبت، شامل همه فضایل و برکات آن بزرگوار است.

اینک با توجه به موارد یاد شده، اطلاق اُم فروه علیها السلام به مادر امام صادق علیه السلام را با بررسی ریشه لغوی این اسم و رواج آن در میان عرب، بررسی می کنیم.

واژه «فَرَّوَه» به چند معنا به کار رفته است. «زمخشری»، از ادیبان معروف و صاحب تفسیر «کشاف»، آن را به معنای پوست، قطعه ای از لباس، کلاه، سرپوش، تاج و... ترجمه کرده است. (۲)

ادبای متأخر، آن را به معنای مطلق پوست یا

۱- منتهی الآمال، ص ۲۳۲؛ به اعقاب عبیدالله بن عباس اشاره کرده است.

۲- الفائق فی غریب الحدیث، زمخشری، ج ۳، ص ۲۱.

صورت آورده اند که از جمله ایشان، «طریحی» (متوفای ه. ق) است. (۱)

از موارد یاد شده برمی آید که واژه «فروه» به چیزی مانند سرپوش یا روسری یا کلاه و سرپوشی که به صورت خاصی باشد مثل تاج، اطلاق می شود. همچنین این لفظ در عرب درباره دوشیزگان یا بانوانی به کار می رود که با حیاء و نجابت خاصی از روسری یا مقنعه یا سرپوشی که توأم با وقار ویژه ای بوده است، بهره می جستند.

بنابراین، نامیده شدن این بانوی بزرگوار به ام فروه را می توان نشان از فضیلتی دانست که با ازدواج با امام باقر علیه السلام و به دنیا آوردن حضرت صادق علیه السلام، همچون تاج فضیلتی بر سرشان نهاده شد. (۲)

۱- مجمع البحرین، طریحی، ج ۳، ص ۳۹۷.

۲- در میان عرب، حتی در قرن های بعدی نیز برخی اسامی حاکی از تناسب آن شخص با نام مورد نظر بوده و این مسئله رایجی است؛ مانند اینکه به «ابن عصفور» نحوی به دلیل علاقه به نوعی خاص از پرندگان یا به «ابوهریره» نامی به دلیل نگهداری گربه و... این الفاظ اطلاق شده، استنباط نگارنده این است که باید میان این نام و این بانوی باعظمت تناسبی باشد؛ مانند اینکه نام حضرت فاطمه بنت حزام، بعدها به نام «ام البنین» اشتها یافت که در واقع این همسر باعظمت حضرت امیرمؤمنان، علی علیه السلام با آن معرفت فوق العاده، با اشتها به این صفت، نهایت ادب خویش را به صدیقه طاهره به اثبات رسانده است.

ص: ۳۵

۲: سابقه این نام در عرب

نام ام فروه، پیش از اینکه به این بانو اطلاق شود، نه تنها در صدر اسلام، بلکه احتمالاً قبل از اسلام نیز میان زنان عرب مورد استفاده بوده است.

از نخستین بانوانی که با نام ام فروه از ایشان یاد شده است، شماری از زنان باایمان مسلمانان نخستین هستند که یکی از آنها، بانویی به نام ام فروه انصاریه است. وی از اولین مؤمنان به اسلام در هنگام ورود پیامبر خدا (ص) به مدینه بوده است و روایت او درباره نماز از رسول خدا (ص)، چنین است:

یا رَسُولَ اللَّهِ! أَيُّ الْأَعْمَالِ أَفْضَلُ عِنْدَ اللَّهِ، قَالَ (ص): : الصَّلَاةُ لَوْ قَتَلَهَا. (۱)

ای رسول خدا! کدام عمل نزد خداوند متعال

۱- اصول کافی، ج ۳، ص ۲۳۱.

ص: ۳۶

برتر است؟ رسول خدا (ص) پاسخ داد: «نماز در اوّل وقت».

همچنین نقل شده است که این صحابه جلیل القدر نزد خلیفه اول آمد و گفت:

تو دانش و علمی که باید وصی پیامبر (ص) داشته باشد، نداری و اگر ادعای چنین دانشی را داری، نام هفت آسمان را برای من بگو!

خلیفه که از پاسخ او عاجز بود، گفت: «نمی دانم». آن گاه امّ فروه انصاریه ضمن برشمردن اسامی هفت آسمان که از امیرمؤمنان، علی علیه السلام آموخته بود، وصایت و خلافت را حق مولای متقیان علیه السلام دانست و چون این امر بر خلیفه گران آمد و او حاضر به پذیرش خلافت نشد، او را به ارتداد محکوم کردند. (۱)

«ابن اثیر»، نام شماری از بانوانی را که به ام فروه اشتهار داشته اند، ذکر کرده است. (۲)

۱- الخرائج و الجرائح، قطب الدین راوندی، ج ۲، ص ۵۴۹.

۲- اسدالغابه فی معرفه الصحابه، عزالدین علی بن عبدالواحد (ابن اثیر)، ج ۵، ص ۶۰۸.

ص: ۳۷

۳: خاندان**الف) اسماء بنت عمیس، مادر بزرگ پدری ام فروه**

برای آگاهی بیشتر از زندگی این بانوی با عظمت، لازم است نسب خانوادگی ایشان را بررسی کنیم. نسب ام فروه از جانب پدر به «اسماء بنت عمیس» می‌رسد. اسماء، همسر «جعفر طیار علیه السلام» از نخستین مسلمانان پاک باخته‌ای بود که به پیامبر اکرم (ص) و دعوت الهی او ایمان آورد.

در سال پنجم بعثت، هنگامی که آزار مشرکان مکه به اوج خود رسید، به امر الهی عده‌ای از مسلمانان به سرزمین حبشه هجرت کردند. (۱)

۱- ر. ک: تاریخ الرسل و الامم و الملوک (تاریخ طبری)، محمد بن جریر طبری، (حوادث سنه پنجم بعثت) و همچنین بیشتر تاریخ‌ها و کتاب‌های سیره که به این موضوع مسلم اشاره کرده‌اند.

ص: ۳۸

رهبری این هجرت مهم را که تقریباً اولین هجرت مسلمانان به شمار می آید، جعفر بن ابی طالب به دستور پیامبر گرامی اسلام (ص) بر عهده گرفت. از آنجا که در این هجرت، زنان نیز حضور داشتند، مسئولیت این گروه علاوه بر جعفر، بر عهده همسرش، اسماء نیز بود.

در طول سال های زندگی اسماء بنت عمیس با جعفر در حبشه، خداوند فرزندانى به ایشان ارزانی داشت که از جمله ایشان، عبدالله بود که بعدها به افتخار همسری حضرت زینب علیها السلام درآمد. (۱)

جعفر به همراه خانواده اش، سال هفتم هجرت به مدینه بازگشتند و در سال نهم هجرت، جعفر به عنوان فرمانده سپاه اسلام به «موت» اعزام شد و در آنجا به شهادت رسید.

پس از شهادت جعفر طیار، با توجه به سنت حسنه ای که حضرت محمد (ص) به مردم آموخته بود، برای ازدواج با اسماء و افتخار همسری با وی که از والاترین زنان با ایمان و جزو نخستین مهاجرین بود، «ابوبکر» پیش قدم شد

۱- ر. ک: وفیات الائمة، ص ۴۲۷، به نقل از: رساله زینبیه علیها السلام، جلال الدین سیوطی، از اکابر علمای اهل سنت (م ۹۱۰ه. ق)

ص: ۳۹

و این بانوی بزرگوار نیز برای پیروی از قانون خداوند سبحان و سنت پیامبر بزرگوارش ازدواج با وی را پذیرفت. حاصل این ازدواج، تولد «محمد بن ابی بکر» بود. محمد از همان اوان تولد که در ایام حجهالوداع اتفاق افتاد، با مادر انس ویژه ای داشت.

اسماء بنت عمیس پس از درگذشت جان سوز رسول خدا (ص) تا آخرین لحظات احتضار و شهادت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، همدم وی بود و به همراه «فضه نوبیه» (۱)، خادم حضرت صدیقه طاهره، به آن بانوی بزرگ عالم هستی خدمت کرد. (۲)

در این دوران، فرزندش، محمد بن ابی بکر نیز که همراه وی به خانه حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام می رفت و از همان کودکی همنشین حسنین علیهما السلام می شد، در شکل گیری شخصیت محمد نقش به سزایی داشت.

۱- ر. ک: الاصابه فی تمییز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، ج ۴، ص ۳۷۶؛ از نقل علامه مجلسی برمی آید که وی پس از شهادت حضرت صدیقه طاهره، مدتی در خدمت امیرمؤمنان، علی علیه السلام و فرزندان وی بوده است؛ بحارالانوار، ج ۹، ص ۵۰۱.

۲- ر. ک: کشف الغمه عن معرفه الائمه، علی بن عیسی اربلی، ج ۱، ص.

ص: ۴۰

ب) محمد بن ابی بکر، پدر بزرگ ام فروه

محمد بن ابی بکر از شخصیت های والای تاریخ صدر اسلام است. وی از محبان امیرمؤمنان و پیروان واقعی آن حضرت بود و سرانجام در مسیر ولایت حضرت علی علیه السلام جان باخت و با وضع ناگواری به شهادت رسید. او از بدو کودکی و زمانی که ابوبکر در سال سیزده از دنیا رفت و اسماء بنت عمیس به سعادت همسری امیرمؤمنان، علی بن ابی طالب علیه السلام نایل شد، تحت تربیت امام قرار گرفت. در آن زمان، محمد کوچک ترین فرزند اسماء بنت عمیس بود و عبدالله بن جعفر طیار، برادر وی، در نوجوانی به سر می برد.

محمد بن ابی بکر همان گونه که گفته شد، در واقع در دامن مولای متقیان علیه السلام رشد کرد (۱) و از تربیت والای او بهره مند شد؛ ضمن آنکه ولایت مداری مادر، عشق و محبت وی به اهل بیت علیهم السلام و انس او با فاطمه زهرا علیها السلام و فرزندان، همه و همه در شکل گیری شخصیت این فرزند نقش مهمی داشته است.

او در زمان عثمان و در ماجرای شورش ضد او،

۱- ر. ک: نهج البلاغه، خطبه ۶۷.

ص: ۴۱

به همراه مسلمانان مصر، عراق و حجاز شرکت جست و خلیفه را از بدعت‌ها و بازگذاشتن دست بنی امیه در تجاوز به حقوق مسلمانان بازداشت. از آنجا که ابوبکر، پدر وی بود، از احترام ویژه‌ای میان مردم برخوردار بود. محبت امیرمؤمنان، علی علیه السلام به او نیز این توجه را دوچندان ساخته بود.

با آغاز خلافت حضرت علی علیه السلام در سال ۳۵، او جزو هواخواهان اصلی و شیعیان خالص آن حضرت بود و در جنگ جمل نقش مهمی داشت. محمد بن ابی بکر پیش از واقعه صفین، از سوی امیرمؤمنان، علی علیه السلام ولایت مصر را بر عهده گرفت.

هنگامی که ماجرای حکمیت در صفین پیش آمد، معاویه در اثر سستی یاران امام علی علیه السلام قدرت گرفت و طمع مصر نمود. از این رو، عمرو بن عاص را با شش هزار نفر به سوی مصر فرستاد و میان مردم شایع کرد محمد بن ابی بکر قاتل عثمان است. محمد با شجاعت تمام در مقابلشان ایستاد، ولی سرانجام وی به دسیسه «معاویه بن خدیج کندی»، درحالی که از شدت عطش رنج می برد، با وضع ناگواری به شهادت رسید. هنگامی که این خبر دردناک به امام علی علیه السلام رسید، با ناراحتی تمام فرمود: «همانا محمد دوست و

ص: ۴۲

حبيب من بود و تحت نظر من بزرگ شد». (۱)

شخصیت محمد بن ابی بکر بنا بر فرموده امام صادق علیه السلام مرهون نجابت مادر وی بود. امام صادق علیه السلام می فرمود:

«كَانَ النَّجَابَةُ مِنْ قِبَلِ أُمِّهِ» (۲)؛ «نجابت او به جانب مادرش بود».

در برخی منابع شیعی به محمد لقب نجیب داده اند. (۳) اشعاری نیز در مدح اهل بیت علیهم السلام منسوب به وی است. (۴)

ج) قاسم بن محمد، پدر ام فروه

بنا بر برخی از نقل ها، محمد بن ابی بکر با رسیدن به سن ازدواج با یکی از نزدیکان سببی ازدواج کرد. (۵) حاصل این ازدواج چند فرزند بود که یکی از آنها قاسم نام داشت. قاسم از همان کودکی، عشق و علاقه

۱- نهج البلاغه، خطبه ۶۷.

۲- الاحتجاج، طبرسی، ج ۱، (احتجاجات امام صادق علیه السلام).

۳- ر. ک: جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، شیخ محمدحسن نجفی، ج ۲۰، ص ۸۸؛ کشف الغطاء، شیخ جعفر کاشف الغطاء، ج ۱، ص ۱۲.

۴- ر. ک: الاحتجاج، از جمله اشعار، این ابیات است: اِنَّمَا اَنْقَمَدَنِي مِنْكَ الَّذِي اَنْقَمَدَ الدُّرَّ مِنَ الْمَاءِ الْمَلْحِ يَا بَنِي الزُّهْرَاءِ اَنْتُمْ عُمِدَّتِي وَبِكُمْ فِي الْحَشْرِ مِيزَانِي رَجَحَ

۵- کلینی در کافی، ج ۱، ص ۳۶۶ گفته است که او با خواهر شهربانویه ازدواج کرد، ولی در اصل این نقل تردید است؛ ر. ک: مادران آسمانی، بهاءالدین قهرمانی نژاد شائق، صص ۱۶۵-۱۶۷.

ص: ۴۳

بسیاری به اهل بیت علیهم السلام داشت و از ارادتمندان ایشان به شمار می آمد. قاسم در ماجرای دفن امام حسن علیه السلام، عمه اش عایشه را از مخالفت با دفن امام در حرم نبوی نهی کرد. (۱)

قاسم در زمان امامت حضرت ابی عبدالله الحسین علیه السلام جزو ارادتمندان آن حضرت بود و در مدینه به سر می برد. وی در ماجرای کربلا همراه امام نبود و در منابع تاریخی مطلبی در این باره بیان نشده است.

قاسم بن محمد بن ابی بکر بعدها در زمان امامت حضرت زین العابدین علیه السلام، جزو یاران و اصحاب خاص امام قرار گرفت و در علم و فقاہت به جایی رسید که جزو ثقات امام زین العابدین علیه السلام به شمار می آمد. وی در علم فقه، بهره وافری از محضر امام برد. «حسین بن عبدالوہاب»، از محدثین بزرگوار قرن پنجم، درباره وی می نویسد:

كَانَ أَبُوہَا مِنْ ثِقَاتِ أَصْحَابِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَام. (۲)

قاسم (پدر ام فروه) از مورد اعتمادترین یاران امام سجاد علیه السلام محسوب می شد.

۱- قاموس الرجال، محمدتقی تستری، ج ۸، ص ۴۹۱.

۲- عیون المعجزات، حسین بن عبدالوہاب، ص ۷۶.

ص: ۴۴

مرحوم «کلینی» نیز به همین مطلب اشاره کرده است. (۱)

همچنین «کاشف الغطاء» و «صاحب جواهر»، او را فقیه گران مایه ای دانسته اند که از پرتو علم امام، استفاده های شایانی کرده است. (۲)

۱- ر. ک: کافی، ج ۱، ص ۴۷۲.

۲- ر. ک: جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۲۰، ص ۸۸؛ کشف الغطاء، ج ۱، ص ۱۲.

ص: ۴۵

۴: تولد ام فروه علیهاالسلام

هنگامی که قاسم به سن ازدواج رسید، با دختر عمویش، اسماء بنت عبدالرحمان، پیمان زناشویی بست. (۱) این زوج سعادت‌مند، به دلیل علاقه و محبت فراوانی که به اهل بیت علیهم السلام و فرزندان حضرت فاطمه علیها السلام داشتند، وقتی پس از مدت‌ها انتظار، خداوند به ایشان فرزند دختری عطا فرمود، او را فاطمه نام نهادند. فاطمه همان دختری بود که بعدها به نام ام فروه مشهور و به سعادت همسری امام باقر علیه السلام مفتخر گشت. در واقع وی عروس همانم خودش که برترین زن عالم بود، یعنی فاطمه زهرا علیها السلام شد.

در اینکه نام ام فروه در بدو تولد چه بوده است،

۱- ر. ک: الکاشف، ذهبی دمشقی، ج ۱، ص ۲۹۵.

ص: ۴۶

اختلاف نظر وجود دارد. برخی نام فاطمه را ذکر می کنند که از جمله آنها می توان به «طبری امامی» (۱)، «شیخ صدوق» (۲)، «شیخ بهایی» (۳) و «محقق بحرانی» (۴) اشاره کرد و برخی دیگر مانند «اربلی» (۵) و «علامه مجلسی» (۶) با تأکید بر نام «ام فروه» به عنوان لقب، نام «قریبه» را ترجیح داده اند که در واقع، معنای این نام از تقرب و نزدیک بودن شخص به حق تعالی و به عبارتی روشن تر، «مقرّبه» است.

همچنین شماری از متقدمین اهل سنت همچون «ابن سعد» (۷)، «خلیفه بن خیاط» (۸)، «ابن حبان» (۹)، «ابن عساکر» ۱۰ و برخی متقدمین و متأخرین شیعه همان ام فروه را بیان داشته اند که «کلینی» (۱۰)،

۱- دلائل الامامه، محمد بن جریر بن رستم الطبری الامامی، ص ۲۴۷.

۲- عیون اخبار الرضا علیه السلام، شیخ صدوق، ج ۲، ص ۴۸.

۳- الجامع العباسی، شیخ بهایی، ص ۱۸۹.

۴- الحدائق الناضره، یوسف بحرانی، ج ۱۷، ص ۴۳۶.

۵- كشف الغمه عن معرفه الائمه، ج ۲ ص ۳۷۴.

۶- بحار الانوار، ج ۲۹، ص ۶۵۱.

۷- طبقات الکبری، ابن سعد، ج ۵، ص ۲۲۰.

۸- طبقات، ابن خیاط، ص ۴۶۹.

۹- الثقات، ابن حبان، ج ۶، ص ۱۳۱.

۱۰- کافی، ج ۱، ص ۴۷۲.

ص: ۴۷

«ابن شهر آشوب» (۱) و «صاحب جواهر» (۲)، از جمله آنها هستند. به هر روی، نام مشهور وی همان ام فروه است.

آنچه از شواهد موجود درباره کودکی ام فروه می توان دریافت، این است که او به همراه مادرش به خانه های اهل بیت علیهم السلام رفت و آمد داشته و از برکت حضور ایشان بهره ها برده است.

وی در همان ایام کودکی، شاهد سختی هایی بود که بر خاندان رسول خدا (ص) و نزدیکان ایشان وارد می شد و با وجود سن کم، می توانست شدت سخت گیری و محدودیت های بنی مروان بر امام سجاد علیه السلام و فرزندان و یارانش را حس کند.

ام فروه به همراه پدرش قاسم و مادرش اسماء، در ملاقات هایی که با امام زین العابدین علیه السلام داشتند از دعاها و تعالیم آن حضرت بهره فراوانی می بردند.

۱- مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۳۴.

۲- جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۲۰، ص ۸۸.

۵: مقدمات ازدواج امّ فروه با امام باقر علیه السلام

از آنجا که امام سجاد علیه السلام توجه ویژه‌ای به فرزندش، امام باقر علیه السلام داشت، در صدد بود تا همسر مناسبی برای او برگزیند. فاطمه بنت الحسن علیه السلام، همسر امام زین العابدین علیه السلام و دختر امام مجتبی علیه السلام که از زنان باایمان بنی هاشم به شمار می‌رفت به گونه‌ای که امام صادق علیه السلام در وصف وی فرمود: «مادر بزرگم، امّ عبدالله، صدیقه‌ای بود که در دختران امام حسن علیه السلام، هیچ شخصی به مرتبت و ایمان او نرسید» (۱)، در صدد بود تا برای فرزندش، دختری نجیب از خاندان باکمال برگزیند. او با شناخت حاصل از رفت و آمد افراد در منزل امام سجاد علیه السلام نظرش به قاسم بن محمد و

۱- منتهی الآمال، ج ۲، ص ۹۸؛ ریاحین الشریعه، شیخ ذبیح الله محلاتی، ج ۳، ص ۱۵.

ص: ۵۰

همسرش اسماء، جلب شد. وی از ادب و نجابت فرزند ایشان، امّ فروه آگاهی داشت. هرگاه اسماء و دخترش، امّ فروه به خانه ایشان می آمدند، چهره معصومانه، نورانی و زیبای امّ فروه نظرش را جلب می کرد.

بنابراین، امّ عبدالله نظر خود را با همسرش، امام سجاد علیه السلام، در میان گذاشت. نجابت خاندان قاسم که زاییده نجابت محمد بن ابی بکر که تربیت یافته دامان پرمهر امیرمؤمنان علیه السلام بود، نظر امام سجاد علیه السلام را نیز به سوی خود جلب کرد.

از این رو، روزی در جمع عده ای از اصحاب و منسوبین، نظر قاسم را درباره ازدواج ام فروه با فرزندش امام باقر علیه السلام پرسید. قاسم بن محمد نیز با ادب تمام پاسخ داد: «مولای من! اختیار خانواده ام به دست شماست؛ هر طور که امر بفرمایید اطاعت می کنم» (۱).

آن گاه قاسم با خوشحالی تمام از محضر امام اجازه گرفت تا موضوع را با همسر و دخترش مطرح کند.

هنگامی که او همسرش اسماء را از پیشنهاد امام

ص: ۵۱

باخبر ساخت، امّ فروه نیز که از شدت حیا سر به زیر افکنده بود، با نگاه‌های مادر به خود آمد. صورت شادمان و معصومانه وی که کمال رضایت را نشان می‌داد، سبب شادی مادر گشت و سکوت وی نیز که حاکی از عمق رضایت او بود، پدر را خوشحال کرد. بدین ترتیب، پیوند با اهل بیت علیهم السلام سعادت‌ی بود که نصیب این خاندان شد و آینده‌ای جاودان و الهی را برای ایشان رقم می‌زد.

زمانی که اسماء، مادر امّ فروه، نظر موافق دخترش را به آگاهی فاطمه بنت الحسن علیه السلام رساند، چند روز بعد، فاطمه بنت الحسن علیه السلام به صورت رسمی از امّ فروه برای فرزندش، امام باقر علیه السلام، خواستگاری کرد و خیلی زود مراسم ازدواج این دو به بنی هاشم اعلام شد.

ص: ۵۳

۶: وصلتی آسمانی**اشاره**

در شبی مبارک از لیالی الهی، رخداد مهمی به وقوع پیوست. (۱) آری، پیوند بزرگی در حال رخ دادن بود. خانه های بنی هاشم در شهر پیامبر گرامی اسلام (ص) یک بار دیگر سرور و شادی به خود می دید. امام زین العابدین علیه السلام طبق سنت جدش، رسول خدا (ص) که اعلام ازدواج و دادن ولیمه در عروسی را مستحب می دانست، بستگان و یاران خویش را به این مراسم پرفیض فراخواند. در اتاقی که امام محمدباقر علیه السلام به عنوان داماد در کنار امّ فروه به عنوان عروس نشسته بود، مادر امام باقر علیه السلام، یعنی فاطمه بنت الحسن علیهما السلام و

۱- هرچند زمان این ازدواج معلوم نیست، ولی اگر نسبت به تولد امام صادق علیه السلام محاسبه کنیم، به احتمال اوایل سال هشتم هجری قمری بوده است.

ص: ۵۴

مادر امّ فروه، اسماء بنت عبدالرحمان، از زنان حاضر در مجلس پذیرایی می کردند.

لحظاتی بعد، امام زین العابدین علیه السلام خطبه ازدواج این زوج آسمانی را خواند. (۱) هنگامی که ترنم صدای ملکوتی امام سجاد علیه السلام در آن فضا طنین انداز گشت، گویی که صدای ذکر ملکوتیان به گوش می رسید.

ساعتی بعد، درحالی که میهمانان، با عروس و داماد و پدر و مادر ایشان خداحافظی کردند و رفتند، زندگی مشترک این عروس و داماد آغاز گشت.

مدتی از زندگی مشترک این زوج می گذشت. به یقین امّ فروه می دانست که همسرش همان امام و حجت باهره ای است که طبق روایت نبوی (ص)، شکافنده علوم و دانش هاست. او مسلماً از ماجرای شرفیابی جابر بن عبدالله انصاری به حضور امام سجاد علیه السلام و درک محضر همسرش، امام باقر علیه السلام، آگاهی داشت؛ زیرا پدرش، قاسم، خود از روایان احادیث امام سجاد علیه السلام بود. در آن ملاقات، جابر که

۱- اینکه مهریه و صداق این ازدواج و کیفیت خطبه امام سجاد علیه السلام چگونه بوده است، در منابع چیزی یافت نشد. ولی احتمال بسیار قوی، تاسی به سنت جده شان، فاطمه زهرا علیها السلام، همان مهر السنه که پانصد درهم است را می توان حدس زد.

ص: ۵۵

فروغ بینایی ظاهری خویش را از دست داده بود، ولی دلش به نور ایمان روشن بود، به امام سجاد علیه السلام عرض کرد:

به تحقیق حبیبم، رسول خدا (ص) درست فرمود که آن قدر زنده می مانی تا موفق به ملاقات پنجمین وصی ام که همانام من است، می شوی. همانا او شکافنده علوم و دانش ها خواهد بود. پس در آن وقت، سلام مرا به او برسان. (۱)

ام فروه می دانست حجت خداوندی که جانشین همسرش، امام باقر علیه السلام خواهد شد، از او متولد خواهد شد و این مطلبی بود که در اثر زندگی با امام، به تدریج برای نزدیکان ائمه علیهم السلام که صلاحیت و آمادگی داشتند، نمایان می شد.

ولادت صادق آل محمد (ص)

به هر روی، ایام ربیع المولود سال ۸۳ فرارسید. ام فروه که مولود بزرگی را باردار بود، از سوی مادر و

۱- «یا جابر، إِنَّكَ سَيَتَعِيشُ حَتَّى تُدْرِكَ رَجُلًا مِنْ أَوْلَادِي، إِسْمُهُ اسْمِي، يَبْقُرُ الْعِلْمَ بَقْرًا فَإِذَا رَأَيْتَهُ فَاقْرَأْ مِنِّي السَّلَامَ». این روایت که بخشی از حدیث منقول از جابر در تفسیر اولی الامر در آیه شریفه است، در بیشتر منابع روایی شیعه وارد شده است؛ از جمله: عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب علیه السلام، ابن عنبه نسابه، ص ۱۹۵.

ص: ۵۶

مادر همسرش مراقبت می شد. ایام ربیع المولود، یادآور خاطرات باشکوهی برای اهل بیت علیهم السلام بود؛ زیرا میلاد جدشان، پیامبر گرامی اسلام (ص) و هجرت وی به مدینه، در این ایام اتفاق افتاده بود. شب هفدهم ربیع الاول فرا رسید؛ همان شبی که در نیمه آن، وجود ملکوتی رسول خدا (ص) از آمنه بنت وهب، در مکه متولد شد، بار دیگر نیز تولد زیبای دیگری را انتظار می کشید. در این شب، امّ فروه در اتاق خویش آرمیده بود و در کنار بستر وی، فاطمه بنت الحسن علیها السلام و اسماء بنت عبدالرحمان بودند، در اتاق مجاور نیز امام سجاد علیه السلام و فرزندش، امام باقر علیه السلام، حضور داشتند.

شب از نیمه گذشت. نزدیک طلوع فجر صادق، امّ فروه طلوع صادق آل محمد (ص) را به همگان مژده داد. آن نوزاد شریف، با صورت زیبا و نورانی خویش، به سوی آسمان نگریست و سپس به مهر و محبت و لبخندی زیبا از مادرش سپاسگزاری کرد. درخشش اتاق امّ فروه، خبر از جوشش نهر فیاض الهی می داد. از این رو، رسول خدا (ص) وی را جعفر (۱) نامیده بود.

۱- جعفر: النهر الكبير الواسع، العین، ج ۲، ص ۳۲۱.

ص: ۵۷

پس از تولد، مادر بزرگ، وی را غرق در بوسه کرد و به حضور امام زین العابدین علیه السلام و پدر نوزاد، امام باقر علیه السلام برد. خدا می داند که چه شادی و سروری در دل این دو حجت الهی به وجود آمد!

فردای آن روز، زمانی که خبر ولادت صادق آل محمد (ص) میان هاشمیان پیچید، همگان برای تبریک به منزل امام باقر علیه السلام رفتند.

چند سالی از ولادت امام صادق علیه السلام می گذشت که امّ فروه، فرزند پسر دیگری به دنیا آورد که او را عبدالله نامیدند. برخی مانند «ابوالفرج اصفهانی» (م ۳۵۶ ه. ق) معتقدند او همان عبدالله باهر است (۱) و «طبرسی» (۲)، «ابن شهر آشوب» (۳) و «علامه مجلسی» (۴) او را عبدالله افطح نامیدند. ولی منابع دیگر او را به صورت مطلق عبدالله گفته اند.

عبدالله از کسانی بود که عمر خود را در خدمت به آرمان امامت مصروف می کرد و در مسیر هدف های عالی برادرش امام صادق علیه السلام گام می برداشت.

۱- ر. ک: مقاتل الطالبيين، ص ۱۰۸.

۲- ر. ک: تاج المواليد، ص ۴۲.

۳- ر. ک: مناقب آل ابی طالب علیه السلام، ج ۳، ص ۳۴.

۴- ر. ک: بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۳۶۶.

ص: ۵۸

«اربلی» درباره وی می نویسد:

وی به فضل و صلاح معروف بود و توسط یکی از عمال بنی امیه (پس از شهادت پدرش، امام باقر علیه السلام) به طرز فجیعی کشته شده، به اجداد طاهرینش ملحق گردید. (۱)

۱- ر. ک: کشف الغمه عن معرفه الائمه، ج ۲، ص ۳۴۴.

ص: ۵۹

۷: تحمل سختی ها

هنگامی که امام سجاد علیه السلام در مُحَرَّم سال ۹۵ به شهادت رسید، سخت گیری های شدید و شدت جاسوسی بنی امیه و اقدامات آنها در مقابله با اهل بیت، محنت ها و سختی های بسیاری برای خاندان امام باقر علیه السلام به وجود آورد و خاندان قاسم بن محمد و یاران دیگر آن حضرت را تحت تأثیر خویش قرار داد. در این مصیبت سخت، امّ فروه و فرزندان سوگوارش، تسلی دل امام باقر علیه السلام و مادرش، فاطمه بنت الحسن علیها السلام بودند.

هنوز هفت سال از شهادت امام سجاد علیه السلام نگذشته بود که قاسم بن محمد بن ابی بکر نیز در فراق مولای خویش، تاب و تحمل نیاورد و جان به جان آفرین

ص: ۶۰

تسلیم کرد. (۱) امّ فروه در غم هجران پدر، گریه‌ها و مویه‌ها داشت و با مادرش، اسماء و خواهرش، ام حکیم، همدردی می‌کرد.

سخت‌ترین دوران زندگی امّ فروه با امام باقر علیه السلام مربوط به دوران «هشام بن عبدالملک بن مروان» بود. هشام در سال ۱۰۵ ه. ق روی کار آمد و تا سال ۱۲۵ ه. ق حکومت کرد. وی با سخت‌گیری فراوان به امام باقر علیه السلام می‌کوشید تا زندگی آن حضرت و رفت و آمدهای افراد به خانه ایشان را کنترل کند. از آنجا که ایرانیان نیز به اهل بیت علیهم السلام گرایش داشتند و حتی افرادی از ناراضیان حاکمیت اموی به مناطق مرکزی ایران از جمله قم هجرت کرده بودند، هشام اهل بیت علیهم السلام را که دشمن دیرینه خود می‌دانست، بیشتر کنترل می‌کرد. (۲)

یکی از مصائب امّ فروه، اقدام هشام در دعوت از امام باقر علیه السلام برای سفر به شام بود که در ظاهر به منظور مناظره با علمای نصاری بود. ولی با وجود

۱- ر. ک: وفيات الاعیان، ابن خلّکان، ج ۴، ص ۵۹.

۲- نمونه این افراد اشعریین قم بودند که به عنوان ناراضیان از حاکمیت اموی به سوی قم آمدند و در همان مکان رحل اقامت افکندند که این، خود زمینه‌ای شد برای حضور سادات و علویان؛ ر. ک: قیام سبز جامگان، بهاء‌الدین قهرمانی نژاد شائق.

ص: ۶۱

موفقیت امام در مناظره، از هر بی احترامی نسبت به ایشان فروگذار نکرد. (۱) در این سفر، امام صادق علیه السلام نیز همراه پدر بود. (۲) در غیبت این دو بزرگوار که حدود یک ماه به طول انجامید، بر فاطمه بنت الحسن علیها السلام و امّ فروه علیها السلام بسیار سخت گذشت و ایشان را بسیار اندوهگین و نگران ساخت؛ به گونه ای که حضرت امام محمد باقر علیه السلام در هنگام خداحافظی با هشام بر این امر تصریح کرد که هنگام خروج، خانواده ام در وحشت و اضطراب بودند. (۳)

بزرگ ترین مصیبتی که به امّ فروه وارد شد، شهادت امام باقر علیه السلام، این شوهر بزرگوار، به دست کارگزاران هشام بود که در هفتم ذی حجه سال ۱۱۴ه. ق پیش آمد.

در لحظات احتضار امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام بر سر بالین پدر بود و نگاه نگران و چشمان اشک بار مادرش، امّ فروه را می نگریست. اثر سم عامل هشام بن

۱- ر. ک: مناقب آل ابی طالب علیه السلام، ج ۳، ص ۳۱۷.

۲- ر. ک: دلائل الامامه، ص ۱۰۳. البته در نقل طبری این اقدام هشام از روی حسد وی بود؛ زیرا در موسم حج آن سال، مردم ابراز علاقه زیادی به امام کردند و امام نیز ضد حکومت افشاگری کرده بود. در ضمن این سفر بود که مناظره با علمای مسیحی رخ داد.

۳- ر. ک: دلائل الامامه، ص ۱۰۳. البته در نقل طبری این اقدام هشام از روی حسد وی بود؛ زیرا در موسم حج آن سال، مردم ابراز علاقه زیادی به امام کردند و امام نیز ضد حکومت افشاگری کرده بود. در ضمن این سفر بود که مناظره با علمای مسیحی رخ داد.

ص: ۶۲

عبدالملک، همه وجود حضرت را فرا گرفته بود. (۱) هنوز پاسی از نیمه شب نگذشته بود که امام در کنار فرزندش امام صادق علیه السلام، مادرش فاطمه بنت الحسن علیها السلام، همسرش امّ فروه، فرزندان و شماری از نزدیکانش به شهادت رسید. صبح آن روز در مدینه محشری برپا شد و جنازه امام را با احترام به سوی بقیع بردند و کنار پدرش، امام زین العابدین علیه السلام و جدش، امام حسن مجتبی علیه السلام و جده اش، فاطمه بنت اسد علیها السلام، پس از نماز به خاک سپردند. در همان شب، پس از بازگشت از بقیع، امام صادق علیه السلام دستور داد در خانه چراغ روشن کنند و آن را خاموش نمایند. (۲)

۱- ر. ک: المصباح، کفعمی، ص ۶۹۱.

۲- ر. ک: کافی، ج ۳، ص ۲۱۵.

ص: ۶۳

۸: جایگاه امّ فروه علیها السلام**الف) راوی اخبار آل محمد (ص)**

از مقامات و ارزش های مهم، خدمت کردن به حجت خداوند است. امّ فروه، از جمله افرادی بود که این فضیلت متعالی نصیبش شد و افزون بر آنکه از محضر پدرش، قاسم بن محمد که خود راوی اخبار آل الله بود، استفاده کرد، از محضر پدر همسرش امام زین العابدین علیه السلام، همسرش امام محمد باقر علیه السلام و فرزندش امام صادق علیه السلام نیز بهره جست و در زمره یکی از راویان اخبار اهل بیت علیهم السلام قرار گرفت.

حسین بن عبدالوهاب، از محدثین عالی مقام شیعه در قرن پنجم، با سلسله اسناد خویش نقل کرده است که روزی امام زین العابدین علیه السلام به عروسش، امّ فروه رو

ص: ۶۴

کرد و فرمود:

ای امّ فروه! همانا من برای شیعیان [و محبینی] که از روی نادانی مرتکب گناه می شوند، بسیار دعا می کنم [تا خداوند آنها را ببخشد]. (۱)

امّ فروه روایاتی نیز از امام باقر و امام صادق علیهما السلام نقل کرده است (۲) که به ما نرسیده یا ممکن است در کتاب های خطی که منتشر نشده، یافت شود.

ب) مقام وکالت

مقام وکالت، ارزش والایی دارد که از سوی امام معصوم علیه السلام و حجت خداوند به بانویی اعطا شود و این نیست، مگر جلوه ای از حقایق ایمانی بانویی که امام به سبب همین ایمان، او را شایسته این مقام می بیند؛ زیرا این امر ارتباطی با حَسَب و نَسَب ندارد و همان گونه که حق تعالی فرموده است: «گرامی ترین شما نزد خداوند، باتقواترین شماست» (۳)، نزد حجت های الهی نیز هر که به حقایق نزدیک تر و ولایتش کامل باشد، مقرب تر است. به همین دلیل

۱- عیون المعجزات، ص ۷۶.

۲- ر. ک: معجم الرجال، سید ابوالقاسم خویی، ج ۲۴، ص ۲۰۵.

۳- حجرات: ۱۳.

ص: ۶۵

است که می بینیم امام صادق علیه السلام به وی وکالت داده بود حقوق ضعیفان و تهی دستان مدینه را از سوی امام پرداخت کند. (۱) از این رو، وی با خانواده ها، زنان بی سرپرست و یتیمان نشست و برخاست می کرد و از سوی امام از ایشان دلجویی می کرد. گاهی نیز در مجالس عزاداری ابی عبدالله علیه السلام مسئولیت مجالس زنانه را بر عهده می گرفت. (۲)

ج) مقام کرامت و یقین

اطلاق این مقام از سوی وصی الهی بر انسان، حاکی از اوج ایمان فرد و گواهی قطعی بر بهشتی بودن وی است. امام صادق علیه السلام در وصف مادر خویش می فرمود:

كَانَتْ أُمِّي مِمَّنْ آمَنَتْ وَ أَيْقَنَتْ وَ أَحْسَنَتْ وَ اللَّهُ يَجِبُ الْمُحْسِنِينَ. (۳)

مادرم از زنان باایمان، دارای درجه والای یقین، اهل احسان و نیکی بود و خداوند اهل احسان را دوست می دارد.

۱- ر. ک: الفائق فی رواه و اصحاب الصادق، عبدالحسین شبستری، ج ۳، ص ۴۸۲؛ مستدرک سفینه البحار، علی نمازی شاهرودی، ج ۲، ص ۳۴۲.

۲- ر. ک: مستند الشیعه، ملا احمد نراقی، ج ۱۶، ص ۶۹.

۳- کافی، ج ۱، ص ۴۷۲.

ص: ۶۶

آن بانوی بزرگوار در میان بنی هاشم به دلیل همین کرامت روحی به مکرمه مشهور شده بود و بر این اساس، امام صادق علیه السلام را ابن المکرمه می گفتند. (۱)

د) مقام فقاہت

یکی از نکته های مهمی که در زندگی ام فروه به چشم می خورد، آگاهی وی از احکام و فقه نبوی (ص) است. جای شگفتی نیست که او در محضر سه امام بزرگوار و حجت خداوند درس آموخته باشد و از این دریچه به فقاہت نائل نشود! اگرچه دلایل و مستندات روشنی که تأییدکننده این مطلب باشد اندک است، ولی همین اندک، ما را به مطالب اصلی راهنمایی می کند؛ زیرا اساساً او در خانواده فقاہت رشد کرده (۲) و سپس به معدن فقاہت و به خانه هایی که اذن الله ان ترفع و يذكر فيها اسمه يسبح له فيها بالغدو والآصال (۳)، راه یافته بود.

از مستنداتی که فقاہت او را ثابت می کند، خبری

۱- الفصول العشره، شیخ مفید، ص ۷۱.

۲- بنا بر نص بزرگانی مانند صاحب جواهر، پدر وی فقیه بوده است.

۳- (این چراغ پرفروغ) در خانه هایی قرار دارد که خداوند اذن فرموده (دیواره های) آن را بالا برند (تا از دستبرد شیاطین در امان باشد)؛ و در آنها نام خدا برده شود، و صبح و شام در آنها تسبیح او گویند. (نور: ۳۶)

ص: ۶۷

است که «عبدالاعلی»، از فقهای عامه، نقل کرده است. وی می‌گوید:

روزی امّ فروه، مادر امام صادق علیه السلام را دیدم که حجرالاسود را با دست چپ استلام می‌کند. به او گفتم: «در سنت، خطا رفتی و باید با دست راست استلام کنی». ولی او پاسخ داد: «ما از خاندانی هستیم که از علم شما بی نیازیم». (یعنی به همین نحو صحیح است و تو به خطا رفته ای). (۱)

هـ) مورد احترام اهل بیت علیهم السلام

امّ فروه مقام و منزلت والایی میان اهل بیت علیهم السلام داشت؛ به گونه ای که نام او را به نیکی می‌بردند. به همین دلیل امام صادق علیه السلام همواره از مادر خویش یاد می‌کرد و حتی نام یکی از دخترانش را امّ فروه گذاشت. این امّ فروه، بعدها با یکی از عموزادگان خویش که فرزند «زید» شهید بود، ازدواج کرد. (۲) امام کاظم علیه السلام نیز یکی از دخترانش را امّ فروه نام نهاد تا به این وسیله نام مادر بزرگش را پاس بدارد، همان گونه که نام یکی دیگر از دخترانش را به احترام

۱- وسائل الشیعه، شیخ حر عاملی، ج ۱۳، ص ۳۲۳.

۲- منتقى الجمان، شیخ حسن زین الدین، ج ۳، ص ۱۳۰.

ص: ۶۸

بانوی بزرگ اسلام، خدیجه نامید. (۱)

امام صادق علیه السلام به یاد می آورد که مادرش در مجمع بزرگ علمی که وی در مدینه تأسیس کرده بود، در موارد لزوم شرکت می جست؛ همان مجالسی که به اذعان «ابوحنیفه»، از ارباب فرق عامه، نشان می داد عالم تر و فقیه تر از فرزند امّ فروه، یعنی امام صادق علیه السلام، در جهان وجود ندارد. (۲)

-
- ۱- الهدایه الکبری، حسین بن حمدان الخصیبی، ص ۲۴۷؛ قرب الاسناد، حمیری بغدادی، ج ۱، ص ۴۴؛ شرح اصول کافی، مولا صالح مازندرانی، ج ۱۲، ص ۲۸۷.
- ۲- ر. ک: الکاشف، شمس الدین ابو عبدالله دمشقی ذهبی، ج ۱، ص ۲۹۵.

ص: ۶۹

۹: درگذشت امّ فروه علیها السلام

امّ فروه پس از شهادت همسرش، امام محمدباقر علیه السلام، آرام و قرار نداشت. وی در فراق آقایش می سوخت و فرزندانش به ویژه امام صادق علیه السلام تسلی دل مهربانش بودند. وی که خود را وقف آرمان های امام زمان خویش کرده بود، در حدود سال های ۱۲۵-۱۳۰ه. ق دار فانی را وداع گفت. (۱)

تحمل این مصیبت جانکاه برای امام صادق علیه السلام بسیار سخت بود. او به یاد می آورد که چگونه در غم شهادت پدر، مادرش می گریست و مویه می کرد. امام

۱- این تاریخ بر مبنای گزارشی که عمادزاده اصفهانی که شخص خیبری در تاریخ بوده در کتاب زندگانی چهارده معصوم: به نقل از ابن صباغ مالکی از شرکت منصور دوانقی در هنگامی که عباسیان روی کار نبودند، ولی در زمان حرکات داعیان عباسی بوده، استنباط شده است.

ص: ۷۰

مجالس عزای حسینی را به ویژه در ایام اربعین و در مکانی که خودشان تهیه کرده بود (۱)، به یاد می آورد که چگونه مادرش مجالس زنانه را اداره می کرد. (۲)

هرچند از مکان دفن امّ فروه و کیفیت آن آگاهی دقیقی نداریم، ولی مسلماً وی در مدینه در گذشته و در همان شهر و به احتمال در بقیع به خاک سپرده شده است. به یقین امام و حجت خداوند، یعنی حضرت صادق علیه السلام، هنگام جان دادن بر سر بالین وی بوده است. والسلام علیها یوم ولدت و یوم ماتت و یوم تبعث حیاً.

۱- امروزه این مکان به عنوان مقام امام صادق علیه السلام در کربلا موجود است.

۲- ر. ک: مستند الشیعه، ج ۱۶، ص ۶۹.

ص: ۷۱

کتابنامه

* قرآن کریم.

۱. ابصار العین فی انصار الحسین علیه السلام، سید محمد تیجانی السماوی، چاپ اول، قم، نشر حرث الثوره، ۱۴۱۹ ه. ق.
۲. الاحتجاج، ابو منصور طبرسی، تحقیق: محمد باقر الخراسان، دارالنعمان، بی جا، بی تا.
۳. الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، محمد بن محمد بن نعمان، بیروت، دار المفید، بی تا.
۴. اسد الغابه فی معرفه الصحابه، ابن اثیر، قم، اسماعیلیان.
۵. الاصابه فی تمیز الصحابه، ابن حجر عسقلانی، قم، نشر آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۶ ه. ق.
۶. اعیان الشیعه، محسن امین العاملی، بیروت، دارالتعارف، بی تا.
۷. اقبال الاعمال، سید بن طاووس، تهران، دار الکتب.
۸. الانوار البهیة، شیخ عباس محدث قمی، مشهد، کتابفروشی جعفری، ۱۳۴۴ ه. ق.
۹. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، چاپ چهارم، بیروت، نشر الوفاء، ۱۴۰۳ ه. ق.

ص: ۷۲

۱۰. تاج المواید فی مواید الائمہ و وفیاتهم، فضل بن حسن طبرسی، قم، مکتبه مرعشی، ۱۴۰۶ ه. ق.
۱۱. تاریخ ابن عساکر، هبه الله بن عساکر دمشقی، تحقیق: علی شیری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ ه. ق.
۱۲. تاریخ الرسل و الامم و الملوک (تاریخ طبری)، محمد بن جریر طبری، بیروت، مکتبه اسلامیہ، ۱۴۰۶ ه. ق.
۱۳. تاریخ مواید الائمہ، ابن خشاب بغدادی، قم، مکتبه مرعشی، ۱۴۰۶ ه. ق.
۱۴. الثاقب فی المناقب، ابوجعفر عماد الدین بن حمزه الطوسی، تحقیق: نبیل علوان، چاپ دوم، قم، انصاریان، ۱۴۱۲ ه. ق.
۱۵. الثقات، محمد بن حبان التمیمی، دکن، نشر حیدرآباد، ۱۳۹۳ ه. ق.
۱۶. الجامع العباسی، شیخ بهاء الدین جبل عاملی (شیخ بهایی)، تهران، فراهانی.
۱۷. جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، شیخ محمد حسن نجفی، تحقیق: شیخ عباس قوچانی، چاپ سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
۱۸. الحدائق الناضره، یوسف بحرانی، تحقیق: محمدتقی ایروانی، قم، نشر جامعه مدرسین.
۱۹. الخرائج و الجرائح، قطب الدین راوندی، قم، نشر الامام الهادی علیه السلام، بی تا.
۲۰. دلائل الامامه، محمد بن جریر الطبری الامامی، چاپ اول، قم، بعثت، ۱۴۱۳ ه. ق.

ص: ۷۳

۲۱. رساله زینبیه، جلال الدین سیوطی، چاپ اول، بیروت، دارالبلاغه، ۱۴۱۲ ه. ق.
۲۲. رفع المناره، محمد سعید ممدوح، چاپ اول، دار الامام النووی، بی جا، ۱۴۱۶ ه. ق.
۲۳. ریاحین الشریعه، شیخ ذبیح الله محلاتی، تهران، مکتبه اسلامیة، ۱۳۶۹ ه. ق.
۲۴. زندگانی چهارده معصوم علیهم السلام، عمادزاده اصفهانی، تهران، دارالکتب.
۲۵. سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، محمد بن یوسف الصالحی الشامی، تحقیق: عادل احمد بن الموجود، چاپ اول، بیروت، دارالکتب، ۱۴۱۶ ه. ق.
۲۶. سنن النبی (ص)، سید محمد حسین، طباطبایی، تحقیق: محمد هادی فقهی، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ ه. ق.
۲۷. الصواعق المحرقة، ابن حجر هیثمی، بیروت، دارالکتب، ۱۴۱۴ ه. ق.
۲۸. طبقات ابن خیاط، خلیفه بن خیاط، تحقیق: سهیل زکّار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ ه. ق.
۲۹. طبقات الکبری، محمد بن سعد، قم، نشر آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۶ ه. ق.
۳۰. العدد القویه لدفع المخاوف الیومیة، تحقیق: سید مهدی رجایی، چاپ اول، قم، مکتبه مرعشی، ۱۴۰۸ ه. ق.
۳۱. العقیله و الفواطم، الحاج حسین الشاکری، قم، نشر معارف اهل البیت، ۱۳۸۱ ه. ش.

ص: ۷۴

۳۲. عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب علیه السلام، ابن عنبه نسابه، تحقیق: محمدحسن طالقانی، نجف، نشر حیدریه، ۱۳۸۰هـ. ق.
۳۳. العوالم، شیخ عبدالله بحرانی، قم، مدرسه الامام المهدي (عج)، ۱۴۰۷هـ. ق.
۳۴. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، چاپ اول، بیروت، تحقیق و نشر: اعلمی، ۱۴۰۴هـ. ق.
۳۵. عیون المعجزات، حسین بن عبدالوهاب، نجف، نشر حیدریه، ۱۳۶۹هـ. ق.
۳۶. الفائق فی رواه و اصحاب الصادق علیه السلام، عبدالحسین شبستری، قم، نشر اسلامیه، ۱۴۱۸هـ. ق.
۳۷. فاطمه الزهرا علیها السلام من المهد الی اللحد، سید محمد کاظم قزوینی، بیروت، مؤسسه النور، ۱۴۰۷هـ. ق.
۳۸. الفایق فی غریب الحدیث، محمود بن عمر جارالله زمخشری چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷هـ. ق.
۳۹. الفتوح، احمد بن محمد ابن اعثم، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۶هـ. ق.
۴۰. الفصول العشره، محمد بن نعمان (شیخ مفید)، تحقیق: فارس حسون، بیروت، دارالمفید، بی تا.
۴۱. الفهرست، محمد بن حسن شیخ طوسی، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، چاپ اول، قم، ۱۴۱۷هـ. ق.
۴۲. فیض الغدیر شرح الجامع الصغیر، محمد بن الرئوف المناوی، تحقیق: احمد عبدالسلام، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵هـ. ق.

ص: ۷۵

۴۳. قاموس الرجال، محمدتقی تستری، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۹هـ. ق.

۴۴. قرب الاسناد، عبدالله بن جعفر حمیری بغدادی، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۳هـ. ق.

۴۵. قیام سبز جامگان، بهاء‌الدین قهرمانی نژاد شائق، چاپ اول، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۶هـ. ش.

۴۶. الکاشف، ابو عبدالله شمس‌الدین ذهبی، چاپ اول، نشر مؤسسه علوم القرآن، ۱۴۱۳هـ. ق.

۴۷. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق و ترجمه: مرحوم علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب، ۱۳۸۸هـ. ق.

۴۸. کامل الزیارات، ابو جعفر ابن قولویه، نجف، مرتضویه، ۱۳۵۶هـ. ق.

۴۹. کشف الغطاء، شیخ جعفر کاشف الغطاء، اصفهان، نشر مهدی، بی تا.

۵۰. کشف الغمّه عن معرفه الائمه عليهم السلام، علی بن عیسی اربلی، چاپ دوم، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۱۰هـ. ق.

۵۱. کشف الغمّه عن معرفه الائمه، علی بن عیسی اربلی، تبریز، بنی هاشمی، ۱۳۸۱هـ. ق.

۵۲. کنز الفوائد، ابو الفتح، کراچی، قم، دار الذخایر، ۱۴۱۰هـ. ق.

۵۳. لهوف، رضی‌الدین علی سید بن طاووس، ترجمه و تحقیق: عبد الرحیم بخشایشی، چاپ پنجم، قم، نوید اسلام، ۱۳۷۸هـ. ش.

۵۴. مادران آسمانی، بهاء‌الدین قهرمانی نژاد شائق، چاپ دوم، قم، نشر فقه، ۱۳۸۸هـ. ش.

ص: ۷۶

۵۵. المجدی فی انساب الطالبین، علی بن محمد العمری النسابة، چاپ اول، قم، مکتبه مرعشی، ۱۴۰۹هـ. ق.
۵۶. مجمع البحرین، فخرالدین طریحی، تحقیق: سید احمد حسینی، چاپ دوم، بی جا، الثقافه الاسلامیه، ۱۴۰۸هـ. ق.
۵۷. المستجد من الارشاد، یوسف بن مطهر حلّی، (علامه حلّی)، چاپ اول، قم، مکتبه مرعشی، ۱۴۰۶هـ. ق.
۵۸. مستدرک سفینه البحار، علی نمازی شاهرودی، قم، نشر جامعه مدرسین، ۱۴۱۹هـ. ق.
۵۹. مستند الشیعہ، ملا احمد نراقی، چاپ اول، مشهد، نشر آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۱۷هـ. ق.
۶۰. المصباح، ابراهیم بن علی کفعمی، قم، منشورات شریف رضی، ۱۴۰۵هـ. ق.
۶۱. معانی الاخبار، ابوجعفر ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۱هـ. ش.
۶۲. معجم الرجال، سیدابوالقاسم خویی، چاپ پنجم، بی نا، بی جا، ۱۴۱۳هـ. ق.
۶۳. مقاتل الطالبین، ابوالفرج اصفهانی، تحقیق: کاظم المظفر، نجف، حیدریه، ۱۳۶۹هـ. ق.
۶۴. مقتل الحسین علیه السلام، احمد خوارزمی، به تحقیق سماوی، نجف، مرتضویه، ۱۳۹۷هـ. ق.
۶۵. مناقب آل ابی طالب علیه السلام، محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی، نجف، حیدریه، ۱۳۷۶هـ. ق.
۶۶. المناقب، محمد علی بن شهر آشوب مازندرانی، قم، نشر علامه، بی تا.

ص: ۷۷

۶۷. منتقى الجمعان، حسن بن زین الدین (فرزند شهید ثانی)، چاپ اول، قم، نشر جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ه. ق.
۶۸. منتهی الآمال، شیخ عباس قمی، تهران، نشر علمی، بی تا.
۶۹. الهدایه الکبری، حسین بن حمدان الخصبی، بیروت، نشر البلاغ، ۱۴۱۱ه. ق.
۷۰. وسائل الشیعه، محمد بن حسن حرّ عاملی، بیروت، دار الاحیاء التراث، ۱۴۰۳ه. ق.
۷۱. وفيات الاثمه عليهم السلام، مراجع من العلماء الاعلام، چاپ اول، بیروت، دار البلاغه، ۱۴۱۲ه. ق.
۷۲. وفيات الاعیان، ابوالعباس ابن خلکان، تحقیق: احسان عباسی، بیروت، دارالثقافه، بی تا.
۷۳. وقعه الطف، ابو مخنف ازدی، تحقیق: محمد هادی یوسفی غروی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۷ه. ش.

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ.ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریانات اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه ، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری
۴. صرفاً ارائه محتوای علمی
۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه
۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی
۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...
۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...
۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com
۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ...
۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی
۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و ...
۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)
۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)
۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می نمایم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آبا ده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات و ترجمه

اصفهان

گامگاه

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

